

АГРАРНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ РЕСУРСІВ ГІРСЬКОГО РЕГІОНУ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

На прикладі Закарпатської області проаналізована структура та особливості аграрного землекористування в гірському регіоні. Запропоновані заходи щодо удосконалення використання земельного фонду.

Земельний фонд гірських регіонів серед складових ресурсного потенціалу АПК – найбільш вразливий до антропогенних навантажень. Це обумовлено, перш за все, особливостями природних умов і специфікою соціально-економічних чинників. Тому ефективність використання ресурсного потенціалу гірських регіонів вирішальною мірою залежить від раціональності землекористування. На нашу думку, в сучасних умовах під землекористуванням регіону, зокрема гірського, слід розуміти як існуючу систему використання, відтворення та покращання земельних ресурсів регіону на основі врахування особливостей його умов з метою забезпечення потреб населення у продуктах харчування за науково обґрунтованими нормами, так і комплекс обґрунтованих заходів зі збереження природного середовища.

Основними напрямками підвищення ефективності використання земельних ресурсів гірського регіону в перехідній економіці є реформування земельних відносин, удосконалення структури їх використання та покращання системи управління ними.

Найбільший вплив на ефективність аграрного землекористування гірського регіону мають рівень сільськогосподарської освоєності території, впровадження передових технологій у сільськогосподарське виробництво, його організація, потреби регіону та держави в продуктах харчування, чисельність і вікова структура населення, забезпечення трудовими

ресурсами, можливості держави та суб'єктів господарювання своєчасно фінансово забезпечувати виробництво та відтворення земельних ресурсів. Із природних чинників найбільше визначають характер землекористування гірського регіону особливості рельєфу, ґрунтового покриву, агрокліматичні ресурси території та гідрологічні особливості річок.

Проблема підвищення ефективності гірського природокористування, зокрема, землекористування є особливо гострою для Закарпатської області. Переконливі свідчення цього - руйнівні паводки в листопаді 1998 р. та в березні 2001 р., які завдали значних збитків народному господарству регіону. Причому в 2001 р. екстремальний підйом води (13984 см) на р. Тиса був на 50 см вищий, ніж у 1998 р. [1]. Зафіксовані зсуви великих гірських масивів, які раніше не проявляли ніякої активності, а також активізувалися ті з них, що перебувають під наглядом і контролем геологічних служб. Повністю змито верхній шар ґрунту на 24 тис. га сільськогосподарських угідь. Знесені також лінії електропередач та електрозв'язку. Не обійшлося без людських жертв.

Загальні збитки народному господарству Закарпаття від паводка 1998 р. становили понад 580,0 млн. грн., у т.ч. сільському господарству – 70,9, а промисловості, транспорту, енергетичним мережам, лісгосподарському комплексу – 117 млн. грн. [2]. Збитки населенню області оцінюються в 230 млн. грн. Кількість повністю зруйнованих житлових будинків і таких, що не підлягають відновленню, становить 2996 од., а потребують капітального ремонту – 7332 од.

Однією з основних причин, що зумовили ці руйнівні паводки, є порушення екологічної рівноваги в гірській місцевості. Відтак раціоналізація землекористування виступає одним із провідних чинників раціонального відтворення природного середовища гірського регіону.

На 1.01.2001 р. площа Закарпатської області становила 1275,3 тис. га. В орографічному відношенні територія області поділяється на три частини:

гірські райони, що займають 65,9% загальної площі, передгір'я та рівнинна частина. Вказана територіальна диференціація Закарпатської області зумовлює істотні районні відміни природних умов.

Гірська споруда Карпат впливає на клімат не лише прилеглих, але й віддалених територій. Зокрема, впливаючи на повітряні течії та фронти, Карпати зумовлюють розчленування циклонів і сприяють циклогенезу в пониззі Дунаю та західному Причорномор'ї, виникненню різних типів місцевої циркуляції – фенів, схилових і гірсько-долинних вітрів. При цьому рельєф істотно впливає не лише на напрямок вітру, але й на його динамічні характеристики, зокрема, швидкість. Швидкість вітру на високогір'ї часто перевищує 15 м/с, а іноді досягає штормових (до 40 м/с) параметрів.

Рельєф гірської частини Закарпатської області, що відзначається значною крутизною схилів, значно впливає також на гідрологічний режим рік і розвиток ерозійних процесів.

Майже всі ґрунтові відміни гірської частини Закарпатської області відзначаються підвищеною кислотністю та незадовільним режимом фосфорного живлення рослин. Тому основними агрозаходами з підвищення продуктивності ґрунтів гірської частини Карпат є вапнування, фосфоритування, розміщення посівів кормових, бобових культур (конюшини, люпину, кормових бобів), внесення мінеральних та органічних добрив у науково обґрунтованих нормах. Для підвищення продуктивності угідь на вказаних ґрунтових відмінах необхідно проводити окрім вапнування ще й інші агро меліоративні заходи, зокрема, для подолання ерозійних процесів висаджувати багаторічні насадження на схилах, проводити їх терасування, закріплювати багаторічними травами, а також здійснювати при необхідності будівництво гідротехнічних споруд.

Надмірне зволоження та гірський рельєф регіону сприяють розвитку на території області густої гідрографічної сітки, пересічна густина якої становить $1,7 \text{ км/км}^2$, змінюючись від $1,3 \text{ км/км}^2$ в рівнинній частині області

до 2,0 км/км² у горах. Живлення річок – дощове (до 40% річкового стоку), снігове та ґрунтове.

По території області протікає 152 річки з довжиною русла понад 10 км. Всі вони належать до басейну р. Тиса. Витоки річок знаходяться, як правило, у горах. Ріки відзначаються високою водоносністю, різко вираженим паводковим режимом, великими коливаннями стоку. При цьому середньорічний стік зростає від 150 мм в передгір'ях до 950 мм у горах. З висотою зростають також і модулі стоку. Відлиги взимку та інтенсивне танення снігу навесні у поєднанні зі зливовими дощами формують на гірських річках паводки, часто катастрофічні. Слід зазначити, що повені бувають протягом більшої частини року до 8 – 10 разів на рік. Сильні зливові дощі, грози в південно-західній частині бувають більше 40 днів на рік.

Найбільшу частку в земельному фонді Закарпаття займають ліси, площа яких 718,6 тис. га, що становить 56,4% всієї території області. Площа лісовкритих земель за останні п'ять років зросла на 1140 га, що, враховуючи гірський рельєф території, є позитивною тенденцією. Площа сільськогосподарських угідь становить 463,7 тис. га (36,5% території). Під забудовою знаходиться 43,4 тис. га (3,4%), під поверхневими водами – 18,2 тис. га (1,4%), відкриті землі без рослинного покриву займають 14,5 тис. га, або 1,1% території області. Лісистість території на рівні адміністративних районів варіює від 14,1 % в Берегівському до 78,0 % у Рахівському районі. Вища 70% лісистість ще у двох районах – Великоберезнянському (71,2%) і Свалявському (74,0%). Проте в структурі деревостанів понад 70% становлять молодняки та середньовікові насадження, водорегулююча роль яких значно менша, ніж у стиглих і перестійних лісах.

Площа земель природоохоронного призначення в Закарпатській області займає 144,2 тис. га, що становить 11,3% її території. Найбільше цих земель знаходиться в Рахівському – 60,2 тис. га (31,8%), Міжгірському – 44,1 тис. га (37,8%), Перечинському – 15,8 тис. га (25%), Великоберезнянському –

11,5 тис. га (14,2%), а найменше – в Хустському (2%) та Мукачівському (6,6%) районах. Об'єктами загальнодержавного та міждержавного значення, що займають найбільшу територію, є національний природний парк “Синевир”, регіональний ландшафтний парк “Стужиця” – входить до міжнародного трилатерального біосферного заповідника “Східні Карпати” та Карпатський Біосферний Заповідник, колектив якого представляє регіональні інтереси України з природоохоронної тематики в Карпатському Єврореґіоні, а також бере активну участь у міжнародних зв'язках.

Найбільші масиви сільськогосподарських угідь зосереджені на території чотирьох “низинних” районів та у Тячівському районі. В них знаходиться в межах 45,9 - 57,5 тис. га сільгоспугідь. Найменшу площу сільськогосподарських угідь мають чотири “гірських” райони, розташовані в північно-західній частині області: Воловецький (14,9 тис. га), Свалявський (15,2), Перечинський (16,5) та Великоберезнянський (18,6 тис. га).

Показник сільськогосподарського освоєння території найнижчий в Рахівському районі (19,2), а найвищий – у Берегівському (70,2%). Вищий 50% цей показник у Мукачівському (57,6), Ужгородському (60,3) та Виноградівському (66,1%) районах, від 30 до 40% – в Іршавському (36,7) та Хустському (39,9%), а у решти семи районах його значення змінюється в межах 20 – 30%.

Площа орних земель Закарпаття в цілому по області становить 200,1 тис. га. Найменше орних земель знаходиться на території Рахівського району – 2,2 тис. га. Інші шість “гірських” районів мають від 3,4 до 10,2 тис. га ріллі. Найбільші площі орних земель знаходяться в Мукачівському (36,9 тис. га), Берегівському (33,6), Виноградівському (31,2) та Ужгородському (30,2 тис. га) районах, територія яких розташована переважно на Закарпатській низовині. В цих чотирьох районах знаходиться майже 2/3 (65,9%) площі ріллі області; Хустський і Іршавський райони, в яких відповідно 12,1 і 15,2 тис. га

орних земель, разом мають 13,6% цього виду угідь, а на території решти семи районів знаходиться близько п'ятої частини (20,5%) ріллі області.

Показник розораності території має найбільшу територіальну диференціацію серед різних видів функціонального використання земельного фонду. Частка орних земель в загальній площі адміністративних районів змінюється від 1,2 (Рахівський) до 51,4% (Берегівський район). За крутизною орні землі розподіляються так: ухил території до 1° мають 71,2%, від 1° до 3° - 9,5, від 3° до 7° - 11 і понад 7° - 3,3% ріллі. В абсолютному виразі цей розподіл становить відповідно 141,4 тис. га, 18,9, 21,8 і 16,5 тис. га.

Найбільш ерозійнонебезпечними є орні землі з ухилом території понад 7° . Використання таких угідь повинно обов'язково супроводжуватися застосуванням комплексної системи протиерозійних заходів, що враховувала б особливості існуючих у кожному конкретному випадку умов. Тому доцільно більш детально розглянути розташування орних земель, що мають значну крутизну. Частка ріллі з крутизною понад 7° в загальній площі орних земель найбільша в трьох районах - Міжгірському, Воловецькому і Великоберезнянському, і відповідно становить 82,3%, 87,2% і 61,5%. Понад 30% орних земель із вказаним ухилом території мають Свалявський та Перечинський райони, а в Рахівському їх - 23,5%. Слід зазначити, що з орних земель цієї групи третина має ухил території $7 - 10^\circ$, 38,1% площі - $10 - 15^\circ$, а в 28,6% крутизна перевищує 15° .

Площа пасовищ у Закарпатській області становить 142,2 тис. га, з них 37,3 тис. га, або 26,2 % загальної площі - гірські пасовища. Частка пасовищ в структурі земельного фонду змінюється від 7,7% (Свалявський район) до 17,5% (Ужгородський), в дев'яти районах вона в межах $10 - 15\%$. Найбільше пасовищ, віднесених до категорії гірських, знаходиться на території Рахівського (15,6 тис. га), Міжгірського (9,2) і Тячівського (6,9) районів, що в підсумку становить 84% їх площі. За ухилом території: 30,9%

пасовищ має крутизну схилів до 1°, майже половина розташована на схилах із крутизною понад 7°.

Сіножаті в області займають 92,3 тис. га, що становить 72,2% у структурі земельного фонду. 61% загальної їх площі розташовані на ділянках із крутизною схилів понад 7°, з них на 14% крутизна перевищує 15°.

Багаторічні насадження Закарпаття займають площу 27,8 тис. га, що в структурі земельного фонду становить 2,2%, а в структурі сільськогосподарських угідь – 6,0%. Слід зазначити, що багаторічні насадження, зважаючи на винятково сприятливі ґрунтово-кліматичні та орографічні умови області, мають недостатнє розповсюдження. В п'яти адміністративних районах їх частка в структурі земельного фонду становить від 0,2 до 0,6%, у двох районах (Тячівському та Іршавському) – від 2,5 до 4,0% і лише в Ужгородському, Хустському, Берегівському, Мукачівському та Виноградівському - знаходиться в межах від 4 до 5% території.

Більш чисте повітря та відносно високий рівень залісненості Закарпатської області, відсутність промислових підприємств-гігантів, велика кількість опадів і значна густина річкової сітки формують на її території в порівнянні з іншими регіонами України сприятливу екологічну ситуацію. Проте соціально-економічні негаразди, що мають місце останнім часом, недосконалість чинного законодавства, низька виконавча дисципліна, аварії на трубопроводах, паводки, вітровали та інші стихійні лиха суттєво ускладнюють екологічний стан на території області.

Нині в області 37,2 тис. га сільськогосподарських угідь еродовані (7,9% загальної площі), з них 7,7 тис. га ріллі (близько 4,0 % її площі). З метою запобігання розвитку ерозійних процесів, збереження та відтворення родючості земель доцільно провести консервацію змитої ріллі на схилах понад 10° шляхом залуження та виведення її із сільськогосподарського обороту. Загальну площу запровадження цього заходу на період до 2010 р. доцільно довести до 14,9 тис. га. На площі 234,7 тис. га

сільськогосподарських угідь доцільно запровадити контурно-меліоративну організацію території.

Вміст гумусу в орних землях області за останні 5 років зменшився з 2,6 до 2,2 %. Головною причиною цього є значне зменшення обсягів внесення мінеральних та органічних добрив. З метою здійснення державного контролю за зміною показників родючості та забруднення ґрунтів, раціонального використання земель сільськогосподарського призначення в Закарпатті доцільно провести суцільну агрохімічну паспортизацію земель.

Дещо погіршився за останні два роки санітарний стан у лісах. Із наявних у 1997 р. 14,5 тис. га пошкоджених лісів обсягом 500 тис. м³, з яких 100 м³ становить вітровально-буреломна деревина, освоєно тільки 328,0 тис. м³. Такі значні її залишки призводять до втрат технічної цінності деревини та сприяють поширенню шкідників і хвороб у лісах.

На території області є ряд об'єктів підвищеного екологічного ризику, які можуть обумовити негативний вплив на здоров'я населення. До них відносяться магістральні трубопроводи; Теремле-Рікська ГЕС; склади ПММ військових частин; функціонуюча в гірських умовах залізниця, а також лісохімкомбінати, хоча виробництво в них останнім часом значно зменшене. Найбільш небезпечними є нафтопровід "Дружба", нафтопродуктопровід об'єкту 243, етиленопровід ВО "Хлорвініл", магістральні газопроводи "Братерство", "Союз", "Прогрес", "Уренгой - Помари - Ужгород". На трасах вказаних трубопроводів існує ряд проблем, які вимагають термінового вирішення.

Серед екологічних проблем області однією з першочергових є охорона поверхневих і підземних вод. Основною причиною її виникнення є скидання недостатньо очищених і неочищених стічних вод у поверхневі водойми, а також транскордонне надходження забруднених вод. Останнім часом значно ускладнилась екологічна ситуація у водоохоронних зонах та прибережних смугах на потоках і ріках області. Відсутність конкретних

землекористувачів, реформування та розпаювання колективних сільгоспідприємств, відведення і включення цих земель до адміністративних територій сільських і селищних рад без механізму дієвого контролю спричинило безпрецедентну ситуацію повної безгосподарності. Наслідком стали самовільні захоплення і розорювання земель прибережних смуг, масові самовільні рубки деревної та чагарникової рослинності і навіть цілих груп насаджень. Береги річок і русел руйнуються забором піщано-гравійних сумішей і родючого шару ґрунту, засмічуються відходами і перетворюються у смітники. Як наслідок, порушується водний режим, знищуються традиційні місця рибного нересту, рослинний покрив і місця гніздування пернатих. Усе це призводить до значних екологічних збитків і зрештою – до порушення екологічної рівноваги на потоках і річках області.

До невирішених належить також питання знешкодження промислових і токсичних відходів, у т.ч. заборонених і непридатних хімічних засобів захисту рослин. В області на даний час відсутні підприємства, які займаються знешкодженням, утилізацією та захороненням токсичних відходів.

До нагальних відносяться й проблеми лісового комплексу, які справляють істотний вплив на ефективність аграрного використання земельних ресурсів області. Екстенсивний розвиток лісової галузі та промислової групи підприємств за останні три десятиліття обумовив ряд екологічних проблем. Перш за все, це неконтрольоване лісокористування, що призвело до відчутної дестабілізації лісових екосистем, певної втрати їх протиерозійних і водозахисних функцій, погіршення санітарного стану лісів і як наслідок – зростання руйнівних паводків, буреломів і вітровалів великих обсягів і на значних площах.

Управління земельними ресурсами в Закарпатській області від імені держави здійснює обласний відділ земельних ресурсів, підпорядкований Держкомзему України. Він офіційно здійснює державне управління

земельними ресурсами, забезпечує проведення земельної реформи та раціональне використання і охорону земельного фонду області. Структура обласного відділу земельних ресурсів включає керівництва та відділи: земельних відносин і землеустрою, державного земельного кадастру та моніторингу земель, державного контролю за виконанням і охороною земель та державної землевпорядної експертизи, міських земель міста Ужгорода, бухгалтерського обліку та загальний відділ.

Слід зазначити, що така структура враховує специфіку земельних ресурсів Закарпаття та їх використання, зокрема ту обставину, що регіон поступається за площею землекористування іншим адміністративним областям, і відповідно відзначається меншою чисельністю управлінського штату.

На рівні адміністративних районів державне управління земельними ресурсами здійснюють районні відділи. Основні завдання відділу в межах району полягають у:

- забезпеченні проведення земельної реформи, спрямованої на роздержавлення, приватизацію земель, переданих у колективну власність, створення умов для рівноправного розвитку різних форм власності на землю;
- здійсненні державного контролю за використанням і охороною земельних ресурсів;
- веденні державного земельного кадастру, моніторингу земель, а також проведенні землеустрою;
- реалізації державних, розроблених та впровадженні в практику господарювання регіональних програм раціонального використання і охорони земель, відновлення родючості ґрунтів, поліпшення стану навколишнього природного середовища.

У кількісному відношенні штат управління в районах є невеликим, а саме: начальник, його заступник і кілька спеціалістів. На території міст обласного та районного підпорядкування управління земельними ресурсами

здійснюють відповідні відділи земельних ресурсів, підпорядковані відповідно обласному управлінню або районному відділу земельних ресурсів. У селищних радах функцію управління земельними ресурсами на підвідомчій їм території виконує сільський землевпорядник, який у своїй роботі підпорядкований районному відділу земельних ресурсів, на території якого розташована селищна рада.

Крім органів системи Держкомзему, функцію управління в частині використання відповідних категорій земель здійснюють:

лісів - обласне управління лісового господарства та підвідомчі йому органи;

сільськогосподарських угідь – обласне і районне управління сільського господарства і продовольства, сільськогосподарські підприємства колективної та індивідуальної форми власності;

земель населених пунктів – відповідні структури представницької та виконавчої влади, а в селах – голова селищної ради;

природоохоронних територій – обласне управління екологічної безпеки та керівництво відповідних природоохоронних установ.

Слід зазначити, що структура органів управління земельними ресурсами досліджуваного регіону в основному відповідає завданням перехідного періоду. Проте в ринкових умовах необхідно, щоб земельні відносини регулювалися за допомогою економічних методів. Землекористувач має бути, перш за все, зацікавленим у раціональному використанні земельної ділянки, що знаходиться у його власності чи оренді. Тому важливо розробити й запровадити в практику управління ефективну регіональну систему економічних методів управління земельними ресурсами, яка стимулювала б їх ефективне використання відповідно до територіальних особливостей природних, історичних, соціальних та економічних умов.

Актуальним є проведення земельної реформи в області. На 1.01.2001р. площа земель, переданих у власність недержавних

сільськогосподарських підприємств, становила 245,0 тис. га, або 19,2% земельного фонду, з них сільськогосподарських угідь - 126,8 тис. га. Із 168 недержавних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю і майно реформовано 167 господарств. При цьому створено 222 нових агроформування, з них 12 приватно-орендних, 121 товариство з обмеженою відповідальністю, 12 акціонерних товариств, 28 сільськогосподарських кооперативів, 43 селянських (фермерських) господарств. Новостворені агроформування займають 64,6% загальної площі сільськогосподарських угідь недержавних підприємств, із них товариства з обмеженою відповідальністю - 33,2%, приватно-орендні підприємства - 3,5%, селянські (фермерські) господарства - 6,6%, сільськогосподарські кооперативи - 4,5%, сільськогосподарські акціонерні товариства - 1,9%.

Із 397,5 тис. громадян, які набули право на земельну частку (пай), власниками сертифікатів стали 385,7 тис. громадян, або 97%. Площа зданих в оренду земель, що перебувають у власності громадян та юридичних осіб, становить 29,1 тис. га, з яких землі сільськогосподарського призначення - 28,9 тис. га. З них орендодавцями за формами власності є: громадяни (приватна власність) - 2,6 тис. га (12,9% площі загальної орендної землі); юридичні особи (спільна власність) - 1,9 тис. га (9,6%); органи місцевого самоврядування (комунальна власність) - 5,6 тис. га (27,5%); органи державної влади (державна власність) - 10,2 тис. га (50%). При цьому зареєстровано 13,8 тис. договорів оренди та суборенди землі.

В області завершено інвентаризацію земель сільськогосподарського призначення, земель оборони, автомобільного транспорту, водного та лісового фонду, у стадії завершення - інвентаризація земель залізничного транспорту. Проводяться роботи по інвентаризації земель, зайнятих полонинами, приполонинськими лісами та лісами, що знаходяться в користуванні сільськогосподарських підприємств [3].

Слід зазначити, що реформування земельних відносин у Закарпатській області має цілу низку проблем. До найголовніших з них відносяться: юридична недосконалість процесів роздержавлення та приватизації земель; неефективність організаційних форм використання земельних угідь, перш за все у сільському господарстві; нерациональний механізм отримання пільгових кредитів і субсидій для розвитку ефективних форм господарювання, вкрай низькі темпи розвитку сучасної інфраструктури в сільськогосподарському виробництві та лісовому господарстві, незначні обсяги фінансового забезпечення заходів із відтворення та охорони земельних ресурсів.

Важливе значення для вирішення існуючих проблем землекористування у досліджуваному регіоні має формування регіонального ринку землі та розвиток пов'язаної з цим інфраструктури (товарних бірж, оптових ринків, аукціонів, заготівельних кооперативів тощо), надання фізичним та юридичним особам на прийнятних умовах кредитів для становлення та розвитку ефективних форм господарювання, підтримка з боку державних органів управління приватних структур, що використовують земельні ресурси, з організацією чіткого моніторингу за екологічними та економічними наслідками господарювання.

Слід підкреслити, що внаслідок порушення екологічної рівноваги в Закарпатській області не припиняється антропогенна руйнація природного середовища не тільки в гірській, але й у передгірній та низинній частинах. І скільки б держава не виділяла коштів і матеріальних ресурсів на ліквідацію наслідків катастрофічних явищ, вони не припиняться доти, поки не будуть ліквідовані причини, що їх зумовлюють.

Основні напрями раціоналізації територіальної структури землекористування повинні базуватися на врахуванні особливостей земельно-ресурсної бази, динаміки населення, розміщення продуктивних сил. Необхідно здійснювати заходи щодо консервації деградованих і

малопродуктивних угідь і застосовувати економічні методи впливу на суб'єктів землекористування з метою забезпечення оптимальної структури земельних угідь. Важливими завданнями відтворення земельних ресурсів є зменшення розораності територій, що мають крутизну схилів понад 7°, суворе дотримання екологічних вимог охорони земельних угідь в лісовому господарстві та при організації нових форм аграрного землекористування, встановлення екологічно доцільного співвідношення різних видів угідь у районних системах землекористування. Реалізація заходів по удосконаленню використання земельних ресурсів сприятиме вирішенню соціальних, екологічних та економічних проблем у регіоні, а також збільшенню обсягів виробництва продукції сільського та лісового господарства й збереженню природного середовища.

1. Вода відступає, проблеми залишаються // Урядовий кур'єр. – № 44. – 2001. – 13 березня. – С. 1, 6.
2. Звіт про наявність земель і розподіл їх по землекористувачах, власниках землі та угіддях Закарпатської області за станом на 1.01.2001 р. / Держкомзем України. Закарпатське обласне управління земельних ресурсів: Ужгород. – 2001. – 78 с.
3. Шимон В. І. Як відбувається земельна реформа на Закарпатті // Землевпорядний вісник. Науково-виробничий журнал. – № 1. – 2001. – С. 25.